

זיקלין כהנוב: עם שיבה למזרח

כאשר נכנסתי בראשונה משער־שכם לירושלים־העיר המוקפת חומה דומה היה הדבר כאילו תפסני קסם, כל־כך השתפרתי מן הריחות, המראות והקולות שדמו כל־כך לכל אשר הכרתי בשעתו בחלקים העתיקים, מוקפי־החומה של קאהיר. ריחם וצבעיהם של תבלים, המצלתיים של מוכרי התמרהינדי בסינר־המשבצות הסגוניים שלהם, אוירת הבאזאר, הנשים עטויות־הצעפים היוצאות מרחובות מפותלים— כל אלה העבירוני אל עולם אחר. לחושינו יש זכרונות משלהם, וזכרונותי שלי ניעזרו. אך עברו שעה או שעתיים והנה שבעתי, להפתעתי. לא הייתי, ולא רציתי להיות, חלק מן העולם הזה, אלא אדם מודרני השייך למאה שלו. עם כל היופי והאופי שבירושלים, הרי מן הצד האנושי לא היה המקום רומנטי, אַקוּוּטי או ציורי אלא פשוט עני, נחשל, מתנוון. היו, פשוט, יותר מדי ילדים מלוכלכים ולבושי־בלואים המוכרים מיני אשפתות ברחו־בות ואינם יודעים שהם קרבנותיה של האקוּוּטיקה הזאת המהוללת כל־כך.

שאלתי את עצמי: אבל מה בדבר ההיסטוריה, מצבות־העבר, פעמוני הכנסיות, קריאתו של המואזין לתפילה? ובכן, מה בדבר כל אלה? נוטר־דאם וכנסיית וסט־מיניסטר הם סימני־היכר נאים למקומם, המעידים על רציפות ההיסטוריה והתרבות של עם, אבל החיים אשר סביבם השתנו. צרפת ובריטניה של ימינו משייכות עצמן לעבר שלהן הודות לציני־המקום האלה, אך הן יצרו עוד הרבה והרבה דברים מזמן שהקימו הקדמונים את הקתידרלות. רציפות אין פירושה לשמור על אורח־חיים כצביונו, כאילו היה חפץ מוזיאוני, אלא לחדש אותו, ליצור מסורת חדשה תוך כדי התמחדות עם הישנה ושבירתה, עד שחוזרים ומגלים לפעמים את הקבע שבאורח־הווייה. בזאת הצליח העולם המערבי, וכמהו גם כמה חברות בלתי־אירופיות שחוללו את המעבר ממשק אגרארי למשק תעשייתי—יפאן, למשל—אף גם ישראל. כל כמה שהכותל המערבי מרעיש את מיתרי הלבבות, אין מטרתנו לחזור ולהעתיק כאן את החברה שהתקיימה בימי בית שני. ואילו הדבר המפליא אותי בעולם שנפתח לנו מסביב הוא שלכאורה לא היה אלא חוזר על עצמו, ועשה רק העתקות עלובות של דגמיו הקדומים. אפילו האומנויות העתיקות של המזרח התיכון, כמו קדרות ומלאכת־זכוכית, שדוגמות נהדרות כל־כך מהן אנו רואים במוזיאון רוקפלר, דומה כי התנוונו ונשארו רק חזרה נטולת־השראה על דגמים עתיקים. הרוח היוצרת כמו מתה ופינתה מקומה לאולת־יד חורשת־נֶקֶם. אי־אפשר לקיים בעת־זו־העונה־אחת ארגון חברתי מתקופת־הברונזה ולחיות חיי חברה מודרנית, המסוגלת להתחרות בעולם כמו שהוא כיום. בעולם הזה, שהמסורת איבנה אותו, תהיה המהפכה היחידה בעלת־המשמעות מהפכת המודרניות, וזו בהכרח תגרוף עמה את הנשים ותשפיע עליהן.

אולי משום שגדלתי בצדה של חברה מוסלמית, באחת ממובלעותיה היהודיות, בנות המעמד הבינוני ובעלות ההשכלה האירופית, הרי הדבר שממנו אני מתרשמת ביותר אגב פגישה מחודשת עם חברה מוסלמית הוא זה שבארצות אשר בהן הגברים מרבים כל־כך לדבר על שיחרור ומהפכה השתנה מעט כל־כך לגבי הנשים. נראות הן כה מוכרות וכה מרוחקות בעת־ובעונה־אחת, הנשים האלו דמויות־הצל, השותקות, כומ־סות־הסוד, כאילו נעדרות הן מן העולם, ואפשר דווקא שכוּחן גדול יותר משום שאינן נראות לעין—או משימות עצמן רואות־ואינן־נראות. יש מהן המשפילות הביט מחלונותיהן וגזוזטרותיהן על החזיון החדש שאנחנו מציגים לפניהן. כה הרבה משעות־הפנאי שלהן מבלות נשים במזרח על גזוזטרות, כשהן מתבוננות איך העולם חולף־עובר בנגדן.

ברחובות אני מכירה את האשה העירונית בת גילה־עמידה, מצועפת, כוח שאין להקל בו ראש. בחביון ביתה אשה זו מכלכלת את ענייני המשפחה, מריבות, תככים, התפיסויות, חתונות, טיפול בלידות, הסדרת מעמדי־הטכס שאינן־להם־סוף בחיים, על גינוני הנמוסים והתבשילים המדוקדקים שלהם. היא האשה אשר בה בנה בוטח ביותר, כי אם גם יוכל להיות בעל לנשים אחדות, רק אם אחת יש לו. כיום אפשר שהיא מוצאת כי מרותה נשמטת מידיה, שהרי חכמתה, שממשית היתה, נתיסדה על שמירתה של מסורת סטאטית. בדומה לאמותיהם של שולטנים, ולסבתות מאלף־לילה־ולילה, רשאית היא להשתמש במוחה משעה שסר חינה ופגו קסמיה. דורי־דורות של כניעה לרצונו של אלה—מסווה נוח לזה שהוא, מן־הסתם, המטופש שבאימפריאליז־מים הזכריים—הפכו אותה לגבירה שבויה, השליט הלא־נראה של חברה שסופה מתדמה לה. כיום נראית הגברת בשחור כמין אנאכרוניזם. יכולה היא לקיים בידה את מרותה רק על־ידי שתתנגד לתמורות, והצעף השחור, המוחק את פרצופה כביכול, אולי יותר ממה שהוא מסתיר אותה מן העולם הריהו מסתיר את העולם ממנה.

יודעת אני שכיום יש בחברה הערבית־המוסלמית הרבה יותר נשים עובדות ולומדות משהיו בה לשעבר. בעזה ובירושלים נשים ותלמידות של בתי־ספר יוצאות גם לרחו־רות למחות נגד הכיבוש הישראלי. אינני מפקפקת בכנותן, אך אי־אפשר לי לא לציין שקולותיהן נשמעים בשעה שהן תומכות באורתודוקסיה הזכרית השלטת ולא במחאה כנגדה. כאן הן שותקות, ושתיתקן היא אולי החידה הגדולה של העתיד.

מי שמבקר בשטחים החדשים שלנו מתברר לו עדי־מהרה שיכולה אשה לשוחח עם גברים, ולו גם שיחה שטחית, בחנויות או במסעדות; לעומת זאת, עדיין אין לגשת אל הנשים, מה הן חושבות, נשי הכפרים, הזקופות והחינניות בתפארת המאובקת של שמלות־הרקמה שלהן, מה תקוותיהן? הן צלמו של עולם עתיק, השומר על קיומו בעקשנות, ואפשר מאד שלגביהן מסמלת ישראל את הכוח המהפכני של המודרניות, כוח מצודד ומפחיד בעת־ובעונה־אחת, המטלטל עולם זחלני זה, שמאחרי מסך־התעתועים של סיסמות מהפכניות שהובאו מבחוץ חלו בו שינויים כה מעטים, ולא לטובה דווקא.

בקץ שעבר מכרו הנשים האלו את פרי בוסתניהן, מוקפות ערב־רב של פעוטות יחפים ומדובל־לי־שער, הנתלים בשולי שמלותיהן השופעות. בחיוך של אומץ־לב עשו הנשים כמידת יכלתן לשמור על העולם הקטן שלהם, שפה קרוב היה להיחרב מחמת איוולת הגברים שלהן, אשר בטפחם רגש השפלה, המכוסס בהם יותר מן התבוסה, הם יושבים ועפים בבתי־הקפה ומשחקים שש־בש. לרגעים מתקבל הרושם שהן פשוט שמחות, אסירות־תודה כמעט על שילדיהן חיים, על שהגורל שהובטח לאנשינו לא פגע באנשיהן. אולי במעומעם תופסות הן שילדיהן יוצרכו להיות שונים ממה שהיו האבות, וממה שהינם, כי כל העולם סביב השתנה, וישראל מסמלת את הידינאמיקה של השינוי, אשר נשים אלו לפחות דומה שאינן רואות אותו בעין רעה כל־כך.

הנה, בקץ שעבר שפעו הישראלים בהמוניהם לשטח שקודם־לכן היה אסור בגישה, ושומרי־המוסר נחרדו לנוכח השגעון העממי לחטוף מציאות, ובתוך כך שכחו שקנייה ומכירה הן צורות התקשורת הבסיסיות, הפשוטות ביותר. משני הצדדים הוחלפו חיוכים ומבטים מעל לאותם סלי פרי, בעוד ילדים מציצים זה בזה, וגם אם לא נאמר דבר, אפשר מאד שמשני הצדדים רבות היו הנשים אשר קיוו כי בעוד שנים אחדות לא ישובו הילדים האלה לשלוח יד איש ברעהו. הנשים גילו חוש מדיני מפותח יותר מן הגברים, וכמו מאליהן בחרו במדיניות של קיום־צוות בשלום.

אבל האסלאם חזר ומיצב את שליטתו באמצעות גברים שאינם יכולים להתגבר על התנגדותם לשינוי ותמורה. עכשיו הסקרנות מפנה כבר מקום לאיבה ופחד, ואף כי מבחינה צבאית הולך "אל־פתח" מדחי אל דחי, אפשר שיצליח לאכוף על דור גדל את הדפוס הנחשל־במהותו של הקונפורמיות המוסלמית. אכן, זה הדבר שאנו צריכים ללמוד לפעול כנגדו, בכל הנוגע לילדים הגדלים זה בצד זה, על אדמה אחת, אלא שכמעט אינם מחליפים עדיין ביניהם אף מלה.

מה שיחשבו הילדים האלה זה על זה יהיה ההיסטוריה המשותפת שלנו. כך אני סבורה משום שראיתי את רוכלי־החוצות בקאהיר מתבוננים בחיילים הבריטיים המשחקים בכדורגל בחצר הקסרקט שלהם. הם סבלו, שנאו, קינאו, עלובים ובלואים ומלאי־חימה. כך הביאו את נאצר לשלטון. הואיל ואיש לא טרח ללמדם מאומה, הרי מטבע־הדברים חשבו כי די שיעברו סמלי השלטון מידי זרים לידיהם של בני־הארץ וממילא ישתנו חייהם בדרך־גס מן הקצה אל הקצה. "האחים המוסלמים" ליכדו את המוני־האדם הצוחים האלה, כשהם מטיפים לשיבה אל הטהרה—או אל הקיפאון הריאקציוני—של האסלאם, אל דחיית כל הזר, ומעולם לא נתנו דעתם על העובדה כי בין אם תבחר מצרים לשתף פעולה עם הבריטים ובין אם תבחר להילחם בהם, קודם־כל צריכים בניה ללמוד מה טיבו של העולם המודרני, שאותו ייצגו הבריטים, כדי להיעשות בניית־חרות על מישור חדש זה של ציביליזציה. אבל הרי זה בדיוק הדבר שאין מנהיגים מוסלמיים מעיזים לעשותו, בין שהם מחזיקים בנושנות ובין שהם מהפכנים, לפי שהדבר מתנגש עם הרעיון של האסלאם כחברה מושלמת, התגלמותו של רצון האלוהים. במובנים הרבה נאצר ושוקירי, וקבוצות־המרי של הערבים־

הפלשתינאים, הם יורשי "האחים המוסלמים", שבאמצעות מיסטיקה כישופית־כביכול של שגאה קנאית הם מטיפים לחורבנה של ישראל, אך בלי לטרוח לחשוב אם גם במקרה זה אין הם חייבים בראש־וראשונה להיעשות בני־תחרות במושגים של המאה העשרים, שבה ישראל שרויה. רב הדמיון בין "האחים המוסלמים", שגלחמו בכל הכוחות המודרניסטיים במצרים, לבין הדחייה ה"מהפכנית" של ישראל על־ידי הערבים. בשני המקרים הדחייה מכוונת להסתגלות המוצלחת אל העולם המודרני. דומה כי הלאומנות, השיחורור והמהפכה הערביים הריקו ללשון מודרנית את עמדות־היסוד של האסלאם: הג'יהאד כאדיאולוגיה כלפי איש־החוץ—כל מי שמביא עמו את קריאת־התגר של תמורה—וכניעה לרצונו של אלה, ליש. חברה זו, כיון שקיבלה את הנביא מוחמד כאחרון מקבליה של ההתגלות האלוהית, דומה שאינה מסוגלת להמציא דרכים חדשות של מחשבה, לפתח ריבוי של בחירות בין מושגים דיאלקטיים או מדיניים שונים. ההודאה בזכותו של אחר להיות—או בזכותו להיות אחר—יש בה כדי להחריד לפי שהיא ממירה ודאות בספק. חובה היא להוציא את הספק אל מחוץ למחנה—ויהי־מה.

יהיו אשר יהיו המשטר או האידיאולוגיה הפורמלית, הדבר העושה עלינו רושם בערים שאנו מבקרים בהן עכשיו, מעזה ועד קונייטרה, מחברון ועד שכם, הוא הקיפאון העקשני שלהן, סירובן לקבל את השינוי ולהיכנס ביחסים דיאלקטיים עם העולם החיצון, עם שהן משלות עצמן במראית־העין של תמורה. בחברות שלעתים קרובות עדיין הן מן המדפאות ביותר מבחינת האשה, דומה כי הגברים לא שקלו בדעתם את משמעם של שיחורור ומהפכה ביחס לנשיהם, בנותיהם ואחיותיהם, וביחס לתפקיד שיכולות אלו למלא בשינוי פניה של חברתם. האסלאם נוטה היה לאבן את החברות האלו על־ידי שצימצם מערכת שלמה ומגוונת של יחסים והעמידה על יחס אחד בלבד: של השליט לנשלטים הנכנעים; אלוהים לעומת האדם, המושל לעומת הסרים לממשלתו, ההורים לעומת הילדים, האסלאם לעומת מה ששונה ממנו, כולל ישראל—וכמובן, גברים לעומת נשים.

תמורה מן הקצה אל הקצה כמעט לא תיתכן בתוך המבנה המוסלמי, שהרי הדגם ניתן אחת־ועד, ויסודותיו השונים קבועים בתפקידם, ומנגנונים המווסתים את עצמם אינם יכולים כמעט לפעול: הואיל והתמורה נדחית כדבר מטריד ומרגיז, הרי אין החברה מעודדתה ואינה מפתחת דרכים לטפל בה. לכן הסיסמות המהפכניות נראות כמין עיבודים מגושמים של רעיונות שהובאו מבחוץ ולא נוצרו בתוך המשטר פנימה, ואם גם נוכח העולם המודרני היו חברות ערביות שהמליצו על ריפורמות, כולל כאלו הנוגעות לנשים, הרי אחיותו של האסלאם חזקה כל־כך עד כי דומה שרק מעטים מוכנים לערער על ההנחות המונחות ביסודו של הבנין כולו.

הנשים, בפרט אלו שאין להן כל אינטרס־של־חזקה במשטר החברתי הקיים, אפשר שתספקנה את היסודות לתמורה מהותית ולוויסות־עצמי בתוך החברות האלו, אם גם

ימים כה רבים נמנעה מהן זכות הביטוי־העצמי עד שלעתים רחוקות הן פוצות פה. אך לפרקים דומה כי התשוקה להיכנס לעולם המודרני קיימת גם קיימת. כאשר טיילתי בסתיו שעבר עם ידידה אחת בכרמי הזיתים של לטרון פגשנו בקבוצה של כפריים, בשעת מנוחה, כשהם אוכלים את ארוחתם הדלה. מעגל אחד של גברים, עוד אחד של נשים, ובנפרד זוג צעיר, שנים שזכו בזכות לשבת יחד. "תפאדל", אמרו הנשים וביקשו לכבדנו במוזון. הודינו וטפחנו על כרסינו, לרמו שפבר אכלנו. ילדה אחת יפה־להלל, בהירת־עיניים, פרשה מקבוצת הנשים להסתכל בנו מקרוב יותר. בגדינו עיניינו אותה, והיא רצתה לראות איך סָגַר המתכת של ארנקינו נפתח ונסגר. אחר, בהביטה בחצאיות שלנו, רמזה שקיצרה את שמלתה שלה, רק קצת, ובקרוב תקצר אותה עוד מעט. לאט־לאט הצטרפו אלינו הנשים האחרות, וביקשו לדעת מאיין באנו. כשענינו "מת־אביב". אמרה הילדה כי הדבר המשעשע אותה הוא לנחש את ארצות־מוצאם של ישראלים. היא כיונה אל האמת בזהותה את ידידתי כאנגליה, אך אותי לא יכלה "לשבץ" כלל. כשאמרתי שנולדתי במצרים, התחלחו הנשים. בערבית רצוצה הסברתי שנולדתי בקאהיר כמו שנולדו אחרים בלונדון או בווינה, אך מובן שאני יהודיה. אראזו כמו נרגעו הכל. הילדה היפה אמרה, אגב ריקות נמרצות על הארץ, שהמצרים הסתלקו ועכשיו הם ואנחנו "סווא־סווא". היא ביקשה להוסיף ולטייל אתנו, אך לנוכח מבטם הזועף של הגברים, עצרו בה הנשים המבוגרות ממנה.

לגבי נשים אלו לא היה כל ערך לזה שאולי היינו שותפות במשהו בעבר, והדין היה עמן. ברור, שיגרושיח הוא דבר הכרוך ביחסים לגבי מי שהכוח בידו. אף אחת מצורות התקשורת הישנות שוב אין בה כל תועלת, שכן מצב חדש־מעיקרו מחייב לשון חדשה־מעיקרה, ואינני בטוחה אם יש בנו מי שידוע מה היא צריכה להיות, לא במונחי העבר אלא במונחי העתיד. לגבי נערה זו לא היתה כל חשיבות לכך שמספר זה או אחר של ישראלים נולדו במזרח, ושסבותינו חיו בעולם של מסורת ומנהג המקורבים עד מאד לעולמן. אפשר להניח שנערות כמותה מבקשות דווקא לנוס מעולמה של מסורת, ממש כמו נערות ישראליות שבאו לפני עשר שנים או יותר מארצות מוסלמיות. ההבדל העיקרי הוא בזה שבכללו של דבר אכן זימנה ישראל לנערות האלו הזדמנויות חדשות, ואילו החברה של הללו דומה כי אינה מזמנת הזדמנויות דומות לנערות מוסלמיות.

במזרח השפיעו תקנים מערביים רק על השכבות העליונות של החברה. ישראל היא הארץ האחת אשר בה חלה, בתוך פחות מעשרים שנה, תמורה קיצונית במעמדן של נשים "מזרחיות"—כשהן יהודיות—הנקל לשער שרוב הצעירים מוטב להם בכך. הבנות שלנו לא די שהן לובשות לבוש מודרני אלא אף סיגלו לעצמן מערכת חדשה של עיסוקים. הואיל והן יכולות להשתפר למחיתן, יש להן חירות של בחירה והחלטה שא־מתייהן לא ידעו כמותה, והדבר שהן חפצות בו בשביל ילדיהן איננו הנצחתה של מסורת שאבד עליה כלח אלא רכישתה של השכלה מודרנית, שתאפשר להם לעמוד בתחרות בתוך החברה הישראלית. אכן, זאת היתה המהפכה של ישראל.

שנתרחשה כמו בדרך־אגב אלא שתוצאותיה מרחיקות־לכת. אפשר היה להאשים את היסוד ה"אירופי" המנהיג, אף גם האשימו אותו, במין קולוניאליזם פנימי, אבל בסך־הכל מיהרו אנשים צעירים, בפרט נערות, לתפוס בסיכוי אשר הוצע לפניהם. במזרח היתה הלשון המדוברת בפי הנשים בעיקרה לשון של כוח זכרי, כוח מוסלמי—וזאת אפילו תחת השלטון הבריטי או הצרפתי, ששימרו דפוסיים סוציו־כלכליים מיר שנים והותירו למעמדות השליטים המקומיים את זכויות־היתר שלהם במידה שהספי־קה להביאם לידי שיתוף־פעולה. דרכם לא תוכל להיות דרכנו. הללו היתה להם מולדת לשוב אליה, בעוד אשר ישראל היא מולדת ליושביה. הענין איננו דווקא ב"השתלבות" בקרב הערבים, או בשילובם, אלא בצורך של האיזור להשתלב בעולם של המאה העשרים.

אנו מנסים להתערב מעט ככל האפשר באורח־החיים הערבי־המוסלמי, אך אפילו לפני יוני 1967 היתה בי הרגשה שבנות־כפר צעירות, אלו העובדות בשדות, רצו לעבור מן החברה ה"מסורתית" המיושנת שלהן לחברה מודרנית, אלא שלא ידעו כיצד. זכורה לי ילדה קטנה שפגשתי בה בשעת טיול ברגל על הכרמל. היא היתה להוטה לשוחח, אמרה שנמאס עליה ללקט חמצים, שרצונה להמשיך בלימודים בבית־הספר, ללמוד להדפיס במכונת־כתיבה, להיעשות מזכירה בחיפה וללבוש בגדי־עיר. אבל בני־משפחתה אינם מניחים לה. בתנאים הנוכחיים זעום הסיכוי של נערות אלו להחליט דבר בנוגע לחייהן שלהן.

אולי כאן השמאל—כולל השמאל הישראלי—עושה את טעותו הגדולה ביותר. בשעת דיון עם כתב של עתון שמאלני בסיכויים לשיתוף־פעולה לעתיד־לבוא בינינו לבין התושבים בשטחים הכבושים, העירותי פעם כי, לדעתי, סימן של תקוה הוא שהחצאיות של הנשים התקצרו במזרח־ירושלים, עד שקשה כבר להבדיל בין הנערות לפי דרך לבושן. פירוש הדבר אולי שקצו הנשים במלבושים הישנים, בפללים הישנים, או ששוב אין הגברים יכולים לכפות עליהן הר־כגיגית בנקל כל־כך. החצאית המקוצרת היא אולי סמל לתמורה תרבותית, ממש כמו שקרה בישראל לנערות מעדות־המזרח. שינוי זה אפשרי היה דווקא משום שבאנו במגע, וההשוויה שבתרבות מודרנית משותפת אולי תיצור את אמצעי־התקשורת החסרים לנו ולשכנינו.

העתונאי השמאלני נרעש, ובחומרה שאל אותי אם אני מציעה השתלבות חד־צדדית של הפלשתינאים בתרבות הישראלית, נדמה היה לי שנקודת־ראות זו שייכת לאדיקות המיושנת של השמאל. שמאלנים אינטלקטואליים, המגינים על זכותו של כל עם לחופש ולהגדרה־עצמית, לעתים קרובות סופם שהם מגוננים על החברות הנחשלות והמדכאות ביותר. ספק אם יעלה בדעתם שמה אין הנשים בחברות מוסלמיות שואפות לשיחרורן שלה, ואם לא ריאקציוני הוא לקיים אימפריאליזם זכרי מפגר על מחציתה הנקבת של האנושות. אחרי הכל, מחאה נשיית משתמעת כבר בבירור ב"אלף לילה ולילה". אף־על־פי־כן אפילו ערבים־ישראליים משכילים, החשים עצמם מדוכאים על־ידי השלטון הישראלי, דומה שכמעט אינם חושבים על כך שפל מהפכה בעלת־תוכן תחילתה בבית, ביחסים שבין גבר לאשה, בוגרים לילדים. שמעתי, למשל, ערבים

בוגרי אוניברסיטה טוענים כי השלטון הצבאי והמבנה המדיני שלנו, כלומר המפלגות שלנו, פועלים יחד עם ראשיהן של משפחות גדולות, מספקים את הקולות בבחירות, וכי משום כך נשארת החברה שלהם בפיגורה. יכול להיות. אך כלום היו השלטונות הישראליים משליכים צעירים לבתי-סוהר אילו הלכו כולם יחד בהמון להצגות קולנוע?

דומה שקרה בעולם הערבי-מוסלמי איזה דבר טראגי ומסוכן כאחד. אותה מידה של ליכוד שהיתה לו בזכות הארגון החברתי השבטי והחיים הקהילתיים של כפרים קטנים שפרנסתם על חקלאות פרימיטיבית לא עמדה בהתקפות של העולם המודרני, אף לא הכשירה את הבריות לעבד דפוסים בני-תוקף של הסתגלות. האידיאולוגיות של המערב, ורגשי-האשמה שנתנו תנופה לדה-קולוניזציה, השלו את העמים הנשלטים לשעבר לחשוב שהעצמאות—או חיסולה של ישראל—יפתרו את בעיותיהם, אך לא די הדגישו אותו צורך גורלי להיעשות בני-תחרות במושגי המאה שלנו, המחייב שינוי של הרבה דפוסי התנהגות והרגלי-מחשבה "מסורתיים". דומה לכך מה שאירע להרבה משכילים שמאלניים נלהבים, שנלחמו בדעות-קדומות גזעניות והדגישו בצדק רעיונות של שוויון גזעי ושל ערכן היחסי של תרבויות זו לעומת זו. לעתים קרובות מדי הגיעו הללו מתוך כך לאידיאליזציה של תרבויות פרימיטיביות, או בלתי-מערביות, אבל עמדה זו לא סייעה לאותם אנשים שרוו נחת מן ה"אנטי-אימפריאליזם" שלהם לתפוס כי, תהיה מה שתהיה גדולת העבר, הרי בהווה הם חיים, ובעתיד הם צריכים להישאר בחיים. ממש באותה מידה אפשר שתתבטא האנטי-גזענות בכך שינחילו לפל את מה שהוא כיום רמה כללית של ציביליזציה הדוחקת את קודמותיה, במידה רבה כמו שדחקה תקופת-הברונזה את תקופת-האבן.

הנה כך תוכלנה תכניות הראדיו והטלביזיה שלנו בלשון הערבית לפנות לשטחים שיש בהם ענין מיוחד לנשים, נערות וילדים. בתכניות העבריות אנו שומעים לעתים קרובות שיחות מאלפות מפי רופאי-ילדים ופסיכולוגים של הילד. בהתאמתן לקהל אחר, עשויות אלו לסייע להחדיר מושגים מודרניים על בריאות, פיתוח אישיותו של ילד, חשיבותו של משחק וכו'. כמעט אין גבול למספר הדברים שאפשר לעשות. הענין הוא בכך שגם אם לא נוכל להסכים לחיסולנו כ"פתרון היחיד", אין חפץ לנו לחיות עם שכנינו ביחסים קולוניאליים, וכן גם לא נוכל לאמץ לנו תרבות הלועדת בני-אדם בדפוסים שאבד עליהם כלח ומונעתם מלטפל במושגים מודרניים בזמנים החדשים ובבעיות הזמן. התרבויות הערביות-המוסלמיות הן הצריכות לחולל את הפריצה הקשה הזאת, אשר לפי עדותן במעשה עדיין לא הצליחו לחוללה, ויש תקווה שנוכל אנחנו לשמש גורם מתסיס לפחות בקרב האוכלוסים שבסמיכותנו המיידית. אין זה חשוב כל-כך שיאהבו אותנו, ובלבד שיעריכו הערכה מציאותית את עובדת קיומנו, על כל המשתמע ממנה. הערכה מחודשת זו אפשר שתהיה כאובה פחות אם יזתן להמיר באופן הדרגתי את רגשי המפח והייאוש, שנוצלו על-ידי המנהיגים הערביים, בבטחון-עצמי ובגאונה על הישגים אישיים ממשיים. רבים האנשים שאינם

מחבכים זה את זה, אך הם מרסנים את הדחפים התוקפניים שלהם מדעתם כי אם יתמסרו להם עלולים הם להפסיד משהו. כיום אין לאוכלוסים אשר סביבנו הרבה מה להפסיד, אך אין להם גם שום דבר שהוא ממש שלהם להגן עליו. בצד כוחות־הרתעה צבאיים יוכלו גם כוחות־הרתעה חברתיים לפעול את פעולתם, לכשירגישו שכנינו הקרובים כי יש להם מה להפסיד אם יילכו למלחמה—אך גם משהו להגן עליו, שבגללו כדאי להם יותר להשלים אתנו מאשר לשלוף חרב.

תורה־זהב של ציביליזציה משותפת ליהודים ולמוסלמים מימי־הביניים, או שרשים שמיים משותפים, אין להם עתה משמעות רבה, לא לפלשתינאים ולא לנו. אבל תרבות חילונית מודרנית עשויה לאפשר את התקשורת, וצריך לאפשר גישה אליה לאותם העשויים להפיק את מירב התועלת משינוי ותמורה—לנשים, לילדים, עניי העיר והכפר. לא לנו לחקור ולבדוק אם יש באסלאם החיוניות הדרושה כדי לחפש פתרונות מודרניים לבעיות המודרניות; אבל אפשר לתת הזדמנות של התפתחות למה שטמון מתחת לקונפורמיות המקפאיה שלו—וזה אולי תהיה ההזדמנות שלנו.

אין זו שאלה של "שיעבור" כפוי אלא של מתן גישה לתרבות מודרנית, על ההגיון שבאמצעי הביטוי והבחירה, כולל בחירות פוליטיות. אפילו חופש הבחירה הפוליטית, המושגת מתוך הכרעה ציבורית, אין לו קיום בחברות שבהן המנהיגים והעם מפוחדים כל־כך זה מזה עד שהם מתחרים זה בזה בהצהרות של מרי ומרדות. מנגנונים של ויסות־עצמי אין להם קיום בכפיפה אחת עם כניעות אורתודוקסית.

השאלות שאנו צריכים להציג לעצמנו הן אם יכולים אנו, או צריכים אנו, לשמש גורמים המסייעים לתמורה תרבותית המחייבת השתתפות של נשים, והנוגדת את המסורת המוסלמית, ואם אין אנו עלולים להפסיד ממחדל יותר מאשר מעשייה, ולו אך משום שהאסלאם כמעט אינו יכול להשלים עם האתגר שמסמלת ישראל בלי בדיקה יסודית מחודשת של ערכי־הוא. השאלה היא אם צריכים אנו, או איננו צריכים, לחולל מהפכה תרבותית וחברתית באותו קטע של העולם המוסלמי החשוב לנו באורח בלתי־אמצעי, ביותר, ואם כן—איך וכיצד. הנה דבר שכדאי לנו להתחיל כבר עכשיו לחשוב עליו בכובד־ראש. נקיטתו של קו מעין זה אולי לא תמנע את המלחמה הבאה, או המלחמות הבאות, אבל אפשר שבסופו של דבר, בעשרות השנים הבאות, תיצור אלטרנטיבה למלחמה.